

Bartnicka, Kalina

Po jubileuszu 200-lecia utworzenia Komisji Edukacji Narodowej

Rozprawy z Dziejów Oświaty 18, 77-101

1975

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KALINA BARTNICKA

PO JUBILEUSZU 200-LECIA UTWORZENIA KOMISJI EDUKACJI
NARODOWEJ

Poczynając od 1877 r. kolejne okrągłe rocznice utworzenia Komisji Edukacji Narodowej czczone były przez społeczeństwo obchodami i wzmoczoną produkcją wydawnictw traktujących bądź o samej KEN, bądź o ogólniejszych problemach historii wychowania. Osiągnięty dorobek, i to nie tylko czysto naukowy, był zawsze potem analizowany, a wyciągnięte wnioski i spostrzeżenia ułatwiały postęp zarówno w badaniach naukowych, jak i w podnoszeniu poziomu ogólnego naszej dyscypliny, w popularyzowaniu osiągniętych rezultatów, w odkrywaniu nowych horyzontów badawczych¹. Nie inaczej będzie na pewno i tym razem, po jubileuszu 200-lecia utworzenia Komisji Edukacji Narodowej. Ukazały się już pierwsze oceny osiągnięć, które przyniosła rocznica². Szeroko nakreślone cele upowszechnienia tradycji KEN, popularyzacji jej dorobku przez wydawnictwa, środki masowej informacji i uroczyste obchody stały się okazją do powszechnej dyskusji i działań na rzecz szkoły i wychowania młodzieży, upowszechniania kultury pedagogicznej w społeczeństwie, popularyzacji zawodu nauczyciela, czynów społecznych na rzecz szkoły i oświaty.

Przebieg obchodów i akcja popularyzacji przybrały imponujące rozmiary. „Najbliższa przyszłość zweryfikuje ostateczne efekty tej wielokierunkowej pracy w zakresie popularyzacji dzieła KEN oraz wcześniejszych i późniejszych polskich tradycji oświatowych [...] Ożywienie zainteresowań przeszłością oświaty i myśli pedagogicznej należałoby przetworzyć w zjawisko o charakterze trwałym, by w ten sposób utworzyć drogę do stałej popularyzacji wyników prac badawczych. Cel ten można

¹ K. Mrozowska, *Trzy jubileusze Komisji Edukacji Narodowej 1873 — 1923 — 1973* (Przegląd dorobku i postulaty), „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1971, nr 1; por. m.in. S. Kot, *Plon wydawniczy 150-tej rocznicy KEN*, „Przegląd Bibliograficzny”, 1924, nr 3; W. Hahn, *Bibliografia prac ogłoszonych z powodu 150 rocznicy ustanowienia Komisji Edukacji Narodowej i zgonu St. Konarskiego*, „Rocznik Pedagogiczny”, ser. II, t. 2, 1924; S. Świdwiński, *Pokłosie wydawnictw ku czci Edukacji Narodowej*, „Przyjaciel Szkoły”, 1924, z. 9—10.

² *Sprawozdanie z przebiegu obchodów 200 rocznicy utworzenia Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa, grudzień 1973; J. Miąso, *Pokłosie 200 rocznicy Komisji Edukacji Narodowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1974, nr 2.

osiągnąć przez nawiązanie ściślejszej współpracy ośrodków naukowych ze środowiskami nauczycielskimi, zachęcanie ich do podejmowania prac nad historią poszczególnych szkół i regionów”³.

Ogarnięcie w tej chwili całości dorobku wydawniczego związanego z 200 rocznicą utworzenia Komisji Edukacji Narodowej nie jest łatwe, ponieważ brak wyczerpującej bibliografii wydawnictw związanych z KEN. Z okazji obchodzonego jubileuszu, oprócz mniej lub więcej dokładnych i szczegółowych zestawów bibliografii tematu umieszczanych w pracach syntetycznych i monograficznych, ukazały się wprawdzie osobne wydawnictwa bibliograficzne, które mogą służyć poważną pomocą osobom chcącym się zająć badaniem zagadnień związanych z Komisją — jednak są one niewystarczające. Pomijając już nawet kwestie kryteriów doboru tytułów (jak we wszystkich wyborach materiałów), ze względu na datę ich ukazania się owe wydawnictwa bibliograficzne nie mogły objąć szeregu artykułów i prac, które opublikowane zostały w późniejszym czasie⁴. Jako ważny postulat można by wysunąć konieczność opracowania i opublikowania wyczerpującej bibliografii Komisji Edukacji Narodowej.

Jest to sprawa podwójnie ważna. Ogromna literatura dotycząca KEN narastała dwoma nurtami: jako rezultat prac badawczych, prowadzonych dosyć systematycznie i rejestrowanych okresowo w artykułach omawiających stan badań o Komisji (od wykazu w *Encyklopedii wychowawczej* T. Lubomirskiego z 1882 r. poprzez przeglądy A. Karbowiaka z lat 1905

³ J. Miąso, *op. cit.*, s. 172—173; *Uchwała Komitetu Obchodów 200 rocznicy Komisji Edukacji Narodowej*, „Przegląd Pedagogiczny”, 1973, nr 3; *Komisja Edukacji Narodowej, 14 października 1773 — 14 października 1973 (Tradycje i współczesność)*. *Materiały z inauguracyjnego posiedzenia Komitetu Obchodów 200-lecia utworzenia Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973.

⁴ Największą pomocą może w tej chwili służyć wydawnictwo opracowane przez K. Zielińskiego *Komisja Edukacji Narodowej 1773—1973 (Materiały do bibliografii)*, Warszawa 1973. Konieczne jest jednak uzupełnianie podawanych tam informacji za pomocą, pominiętych przez K. Zielińskiego we wskazówkach o wcześniejszych zestawach bibliograficznych dotyczących KEN, dwóch rozpraw K. Mrozowskiej dotyczących dorobku literatury historii wychowania i Komisji Edukacji Narodowej: *Trzy jubileusze...*, oraz *Historia szkolnictwa polskiego w dobie Oświecenia. Przegląd wydawnictw 1945—1965*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1965, nr 2. Innym wydawnictwem zawierającym wybór informacji bibliograficznych, przeznaczonym głównie dla nauczycieli, jest D. Zamenckiej *Komisja Edukacji Narodowej. Poradnik bibliograficzny*, pod red. W. Stankiewicza, Warszawa 1973. Wybór ten ograniczony został do tytułów edycji powojennych. Pominięto w nim prace specjalistyczne i przyczynki (wyjątek uczyniono tylko dla publikacji dotyczących metod i programów nauczania w szkołach Komisji). Sporo ukazało się drobniejszych omówień i zestawień bibliografii Komisji, m. in.: M. Skorupska, A. Świerzevska, *Komisja Edukacji Narodowej (Zestawienie bibliograficzne w wyborze)*, „Biblioteka Olsztyńska”, 1973, nr 1; E. Mirska, *Komisja Edukacji Narodowej (Wybór materiałów bibliograficznych 1945—1972)*, „Przegląd Pedagogiczny”, 1973, nr 3.

i 1907, wydawnictwa przygotowane przez J. Lewickiego, T. Wierzbowskiego, do omówień plonu jubileuszu⁵ w 1923 r. oraz artykułów powojennych J. Poplatka, K. Mrozowskiej oraz jako produkt rocznicowego zainteresowania publicystów, nauczycieli, działaczy z okazji kolejnych jubileuszów. W powodzi różnych drobniejszych bądź popularnych opracowań i artykułów, nieraz bardzo rozproszonych w prasie regionalnej, łatwo pominąć lub nie dotrzeć do nawet drobnych, ale ważnych ustaleń i publikacji. Ponadto tylko pełny — a w miarę możliwości i omówiony fachowo zestaw bibliografii — może dać dokładne rozeznanie w stanie badań i tematów stale jeszcze niedostatecznie zbadanych. Zestawy bibliograficzne poświęcone oświacie i wychowaniu w *Nowym Korbutu* i w *Bibliografii historii Polski* są niewystarczające⁶, zwłaszcza wobec duzego przyrostu literatury o Komisji przypadającego na ostatnie lata.

Zainteresowanie Komisją Edukacji Narodowej wśród historyków wychowania jest trwałe. Wzmozona fala publikacji, którą przyniósł ostatni jubileusz, to ani początek, ani ostatnie słowo w badaniach nad KEN. Wydaje się natomiast, że osiągnięty został pewien poziom, który pozwala na weryfikację wielu sądów o Komisji i na wysunięcie nowych problemów badawczych. Pozwoli to zapewne w niedalekim już czasie na opracowanie pełnej i nowoczesnej monografii Komisji Edukacji Narodowej. Potrzeba takiej monografii od dawna jest dyskutowana w kręgu historyków wychowania i wysuwana przez przedstawicieli innych dyscyplin⁷.

⁵ *Encyklopedia wychowawcza*, t. 2, Warszawa 1882, hasło *Bibliografia pedagogiczna polska*; A. Karbowski, *Materiały do dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, „Muzeum”, 1905; tenże, *Pedagogika Komisji Edukacji Narodowej w świetle systemów pedagogicznych XVIII w.*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 1907 (omówiony tam został stan źródeł i literatury o KEN); J. Lewicki, *Bibliografia druków odnoszących się do Komisji Edukacji Narodowej pierwszego w Europie Ministerium Oświaty*, „Muzeum”, 1907, i osobna odb.; T. Wierzbowski, *Komisja Edukacji Narodowej 1773—1794. Monografia historyczna*, t. 1, A. Opracowania i źródła naukowe, B. Źródła archiwalne, Warszawa 1911; W. Hahn, *Bibliografia prac...*; S. Kot, *Plon wydawniczy...*; J. Poplatek, *Badania naukowe nad dziejami Komisji Edukacji Narodowej w latach 1939—1949*, „Przegląd Powszechny”, t. 232, 1951, nr 7—8; K. Mrozowska, *Historia szkolnictwa...*; tejsze, *Trzy jubileusze...*

⁶ *Oświata i wychowanie*, [w:] *Bibliografia Historii Polski*, t. 1 do 1795, cz. 2 1454—1795, pod red. H. Madurowicz-Urbańskiej, Warszawa 1965; *Zagadnienia kultury*, jw.; *Oświata*, [w:] *Nowy Korbut*, t. 4, *Oświecenie*, Warszawa 1966.

⁷ K. Mrozowska, *Historia szkolnictwa...*; J. Miąso, *Pokłosie...*; J. Łojek, rec. książki Ł. Kurdybacy i M. Mityry-Dobrowolskiej *Komisja Edukacji Narodowej*, „Nowe Książki”, 1974, nr 2, s. 37—38; W pewnym stopniu monografię taką zastępują wydawnictwa zbiorowe i specjalne numery czasopism naukowych, opublikowane z okazji jubileuszu. Wymienić trzeba: *Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, praca zbiorowa pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej, Wrocław 1973; *Ze studiów nad Komisją Edukacji Narodowej i szkolnictwem na Lu-*

W historiografii KEN były poważne luki. Nie został do tej pory wykonany dalekosiężny i wszechstronny plan wydawniczy źródeł i tematów syntetycznych wysunięty przez Teodora Wierzbowskiego w początkach naszego wieku⁸. K. Mrozowska⁹ przypominając go przy okazji omawiania literatury o Komisji notowała wypełnianie niektórych jego punktów. W ostatnich latach znów przybyło kilka tytułów, w tym także i materiałów źródłowych, co wymaga szczególniejszego podkreślenia, gdyż baza źródeł archiwalnych do dziejów Komisji od czasów wydawnictw Wierzbowskiego uległa ogromnemu uszczupleniu.

Rok jubileuszowy przyniósł bardzo ważną pracę o szkolnictwie Komisji Edukacji Narodowej na Litwie¹⁰. Ambitna, rzetelna i oparta na bogatej podstawie źródłowej, wykorzystująca materiały dosyć trudno dostępne, gdyż znajdujące się poza granicami kraju, monografia Ireny Szybiak stanowi cenny i niezbędny dla prawidłowej oceny całości pracy KEN wkład do historiografii. Autorka omawia kompetentnie i syntetycznie, ale z wielką troską o prawidłową dokumentację źródłową, reformę i działalność Szkoły Głównej W. Ks. Litewskiego i podległego jej szkolnictwa średniego, problem nauczycielski, kwestie finansowe, szkoły parafialne. Na wiele problemów poruszanych przez autorkę patrzy się do tej pory przez pryzmat ustaleń przyjętych dla Korony, co zniekształca obraz działalności i znaczenia Komisji Edukacji Narodowej i jej szkolnictwa¹¹. Tymczasem w wewnętrznych układach sił między szkołami akademickimi i zakonnymi, w stosunkach nauczycielstwa ze Szkołą Główną, w recepcji nowych programów, w kontaktach szkoły ze społeczeństwem,

belszczyźnie. *Rozprawy i artykuły*, pod red. J. Dobrzańskiego i A. Kopruckowniaka, Lublin 1973; *Komisja Edukacji Narodowej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, ser. I, Nauki Humanistyczno-Społeczne, 1972, z. 88; *Na przełomie wieków. Studia z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, „Studia Pedagogiczne”, t. 24, 1973; „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1973, nr 1; „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1972, nr 3; „Przegląd Pedagogiczny”, 1973, nr 3; „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 16, 1973.

⁸ T. Wierzbowski, *op. cit.*, w. 178—180.

⁹ K. Mrozowska, *Trzy jubileusze...*, s. 19—21.

¹⁰ I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Monografie z Dziejów Oświaty”, t. XV, pod red. J. Miąso, Wrocław 1973.

¹¹ Klasycznym przykładem jest opinia panująca o stosunku szlachty do KEN, urobiona na podstawie świetnej choć nieco jednostronnej i pesymistycznej pracy W. Smoleńskiego *Zywioły zachowawcze i Komisja Edukacyjna*, [w:] *Pisma historyczne*, t. 2, Kraków 1901. Nowsze prace: H. Pohoskiej *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin 1957, czy J. Hulewicza *Opinia publiczna wobec Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Studia z dziejów kultury polskiej*, Warszawa 1949 — mocno zmodyfikowały opinie Smoleńskiego. Takie modyfikacje potrzebne są również w wielu innych zagadnieniach.

w postawach eks-jezuitów i innych ugrupowań zakonnych (np. pijarów) i ich odnośzeniu się do reformy itp. dostrzega się znamienne różnice między Litwą i Koroną. Zbadanie różnic i zbieżności, ich uwarunkowań i skutków może być bardzo owocne i interesujące dla badaczy. Odnotać przy tym należy, że wśród publikacji ostatnich lat znalazły się tematy poświęcone szkolnictwu na terenach Okręgu Szkolnego Wileńskiego, co pozwala na śledzenie tradycji Komisji Edukacji Narodowej na ziemiach litewsko-ruskich i na lepszą ocenę jej idei i osiągnięć¹².

Rok ostatni wzbogacił wydawnictwa źródłowe o nowy tom protokołów posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773—1785¹³, który stanowi uzupełnienie do tomu wydanego kilka lat temu, w którym opublikowano protokoły posiedzeń Komisji w latach 1786—1794¹⁴. Obydwa tomy, które ukazały się w serii „Archiwum Dziejów Oświaty”, są bardzo cenne dla badań nad pracami wewnętrznymi Komisji, nad postawami poszczególnych jej członków, nad gospodarką funduszami edukacyjnymi. Chociaż nie są to kompletne zapisy posiedzeń Komisji, przecież przynoszą wiele nieznanego materiału (m.in. teksty nieznanych postanowień Komisji finansowych, umowy z duchowieństwem, tzw. konkordaty, zarządzenie o egzemplarzu obowiązkowym druków dla Biblioteki Załuskich, wiele szczegółowych rozporządzeń w sprawach szkolnych)¹⁵. W tej samej serii wydawniczej opublikowane także zostały raporty wizytatorów general-

¹² J. Dybiec, *Tradycje Komisji Edukacji Narodowej na ziemiach litewsko-ruskich w początkach XIX wieku*, [w:] *Na przelomie wieków...*; S. Tworek, *Wpływ Komisji Edukacji Narodowej na szkolnictwo kalwińskie w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Ze studiów nad Komisją Edukacji Narodowej...*; M. Przywecka-Samecka, *Działalność Komisji Sądowo-Edukacyjnej (Z dziejów Uniwersytetu Wileńskiego)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1972, nr 3; J. Dybiec, *Działalność dydaktyczna i naukowa Józefa Uldyńskiego w Krzemieńcu*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1968, nr 3; tenże, *Michał Wiszniewski, Życie i twórczość*, „Monografie z Dziejów Nauki Techniki”, t. 63, Wrocław 1970; M. Plezia, *Michał Jurkowski i greka w Krzemieńcu 1805—1830*, Wrocław 1969; K. Bartnicka, *Polskie szkolnictwo artystyczne na przelomie XVIII i XIX wieku*, „Monografie z Dziejów Oświaty”, t. 13, pod red. J. Miąso, Wrocław 1971.

¹³ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773—1785*, opr. M. Mitera-Dobrowolska, „Archiwum Dziejów Oświaty”, t. 5, Wrocław 1973.

¹⁴ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786—1794*, opr. T. Mizia, „Archiwum Dziejów Oświaty”, t. 3, pod red. Ł. Kurdybacy, Wrocław 1969.

¹⁵ Wydawnictwo T. Wierzbowskiego *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie*, z. 37—39, Warszawa 1910, 1913, 1915 — objęło tylko lata 1773—1785. Chociaż cytowane wyżej wydawnictwa nie stanowią pełnej wersji zapisów protokołów KEN (są nieznanne), w dużym jednakże stopniu uzupełniają materiały opublikowane przez Wierzbowskiego, a dla lat 1786—1794 są jedynym źródłem.

nych litewskich z lat 1782—1792¹⁶. Teksty raportów pozwalają wglądać w codzienne życie szkół, obserwować na przestrzeni dziesięciolecia i na ogromnym obszarze przemiany dokonujące się w oświacie polskiej, śledzić, w jaki sposób koncepcje ogólne reformy przeprowadzonej przez Komisję były realizowane w praktyce. Są świetnym dokumentem doskonalenia się i rozwoju nowoczesnego aparatu administracyjnego i nadzoru szkolnictwa. Wnoszą wiele materiału do poznania sytuacji zawodowej nauczycieli, stanu materialnego szkół, liczebności uczniów i nauczycieli, życia obyczajowego i kulturalnego w Rzeczypospolitej w końcu XVIII w.

Wśród wydawnictw, które ukazały się z okazji rocznicy, można by też wyodrębnić grupę wydawnictw źródłowych — publikujących materiały oryginalne bądź wznowienia — mogących posłużyć do badań problemów pedagogicznych i pedagogiczno-społecznych w Komisji Edukacji Narodowej i kręgu związanych z nią działaczy. Należy do tej grupy wydawnictwo przygotowane przez K. Mrozowską¹⁷, zawierające podstawowe projekty edukacyjne nadesłane do KEN w początkach jej istnienia¹⁸ (zabrakło tylko projektu A. Popławskiego, łatwo dostępnego w wydaniu jego pism pedagogicznych, w wyborze przygotowanym przez S. Tynca)¹⁹. W tomie tym znalazły się też materiały Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych zgrupowane tematycznie wokół dyskusji o programach nauczania w szkołach wojewódzkich i niektórych przedmiotów i podręczników oraz wybór materiałów publicystycznych, związanych z propagandą Komisji Edukacji Narodowej i nowego programu szkół w społeczeństwie szlacheckim. Doskonałym uzupełnieniem tego wydawnictwa jest wydanie po polsku *Planu reformy nauczania elementarnego* Jana Aleksego Borrellego²⁰, pedagoga francuskiego w służbie pruskiej. Dedykując swą ksią-

¹⁶ *Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim 1782—1792*, opr. K. Bartnicka i I. Szybiak, „Archiwum Dziejów Oświaty”, t. 6, pod red. Ł. Kurdybachy, Wrocław 1974.

¹⁷ *Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej*, wybrała, wstępem i przypisami opatrzyła K. Mrozowska, Wrocław 1973.

¹⁸ A. Kamiński, *Edukacja obywatelska*, Warszawa 1974; F. Bieliński, *Sposób edukacji w XV listach opisany, które do Komisji Edukacji Narodowej od bezimiennego autora były przesyłane*, 1775; A. Czartoryski, *Początkowy abrys do plany edukacji publicznej [1773/1774]*, przedruk z wyd. *Epoka wielkiej reformy. Studia i materiały do dziejów oświaty w Polsce XVIII wieku*, pod red. S. Łempickiego, oprac. S. Kot, Lwów 1923; I. Potocki, *Myśli o edukacji i instrukcji w Polsce ustanowić się mającej [1773/1774]*, przedruk, *ibidem*.

¹⁹ A. Popławski, *O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej projekt Prześwietnej Komisji Edukacji Narodowej Korony Polskiej i W. Ks. Lit. w roku 1774 podany*, Warszawa 1775, przedruk A. Popławski, *Pisma pedagogiczne*, wstępem i objaśnieniami opatrzył S. Tync, Wrocław 1957.

²⁰ J. A. Borrelly, *Plan reformy nauczania elementarnego*, wstępem i przypisami opatrzył Ł. Kurdybacha, z j. franc. przełożył i komentarze oprac. L. Grobec, Warszawa 1973.

zeczke Stanisławowi Augustowi i przesyłając ją królowi w 1776 r. włączył się Borrelly do dyskusji o organizacji i programach oraz o innych zagadnieniach szkolnictwa. Dla nas jest to niezwykle interesujący materiał do porównań i oceny naszych rodzimych projektów i osiągnięć. Innego nieco typu materiały zawiera książka *Droga do Komisji Edukacji Narodowej. Wybór materiałów literackich*²¹. W szeroko bardzo potraktowanej literaturze — od tekstów literackich po fragmenty podręczników, w prozie, poezji, dramacie, przez pamiętniki, publicystykę, korespondencję, po teksty naukowe — wyszukiwała autorka wyboru wypowiedzi dotyczących wychowania i nauczania młodzieży. Historyk wychowania znajdzie tu opis szkół, wypadków i obyczajów, polemiki, wyjątki artykułów prasowych, materiały propagandowe, głosy za Komisją i przeciw niej w autentycznych wypowiedziach „ludzi z epoki”. Mimo iż jest to wybór fragmentów — wydaje się mieć poważną wartość pomocniczą w badaniach stanu świadomości pedagogicznej i miejsca Komisji Edukacji Narodowej w opinii społeczeństwa polskiego w okresie Oświecenia. Do tej grupy publikacji źródłowych można jeszcze dorzucić bibliofilską reedycję *Listu do przyjaciela* Grzegorza Piramowicza²², dokonaną z druku oryginalnego drogą reprodukcji — niestety tylko w 500 egzemplarzach i nie dostępną w publicznej sprzedaży księgarskiej.

Z drobniejszych zespołów źródłowych ostatnio opublikowanych wymienić trzeba materiały ważne do badań nad finansami i budżetem edukacyjnym, jak sprawozdania finansowe z 1794 r.: Wydziału Instrukcji dla Rady Najwyższej Narodowej i kasjera Karola Lelewela dla króla, wykaz szkół koronnych i litewskich utrzymywanych z funduszu pojezuickiego, z roku 1794, oraz list Karola Lelewela do króla, z połowy 1795 r., z prośbą o wsparcie finansowe z powodu trudnej sytuacji materialnej, w jakiej znalazł się były kasjer generalny Komisji Edukacji Narodowej²³. Fragmenty korespondencji Onufrego Kopczyńskiego do Jana Śniadeckiego, ciekawa instrukcja w sprawie nawiązywania kontaktów zagranicznych dana Grzegorzowi Piramowiczowi przez KEN przynoszą ciekawe informacje, a listy prowincjała pijarów koronnych Waleriana Wąsowskiego z sekretarzem Szkoły Głównej Koronnej i załączony do nich wykaz nauczycieli szkół pijarskich w Koronie z roku szkolnego 1788/1789 mogą być przydatne przy badaniach stosunków KEN z pijarami²⁴.

²¹ *Droga do Komisji Edukacji Narodowej. Wybór materiałów literackich*, oprac. A. Czerwińska, Warszawa 1973.

²² G. Piramowicz, *List do przyjaciela*, Wrocław 1973, reprodukcja wyd. M. Grölla, postłowie J. Szczepaniec.

²³ W. Całczyński, A. Woltanowski, *Fundusz edukacyjny w latach 1794—1795. Materiały źródłowe*, „Teki Archiwalne”, nr 14, Warszawa 1973.

²⁴ O. Kopczyński, *Dwa listy... do Jana Śniadeckiego z lat 1785—1808*, oprac. B. Carzyńska, „Przegląd Humanistyczny”, 1971 nr 1; J. Rudnicka, *Instrukcja*

W wydawnictwach jubileuszowych dosyć wyraźnie zaznaczyły się kierunki zainteresowań historyków wychowania, które rokują wypełnienie białych plam w dorobku naukowym o Komisji. Wielu badaczy koncentrowało się na problematyce genezy Komisji Edukacji Narodowej, jej związków z tradycją narodową i z ogólnoeuropejskim ruchem umysłowym, społecznym i pedagogicznym. Za szczególnie cenny wkład w rozwiązywanie tego problemu uznać należy *Wstęp* K. Mrozowskiej do tomu materiałów źródłowych dotyczących zagadnień pedagogicznych KEN²⁵. Autorka rozważała ogólnoeuropejskie kierunki rozwoju myśli o wychowaniu i wysiłki zmierzające do przybliżenia szkoły do potrzeb życia, zajmując się bliżej omówieniem koncepcji i rozwiązań praktycznych w Niemczech i we Francji. Pokazała splot społecznych, gospodarczych i ideologicznych przyczyn gwałtownego wybuchu kwestii edukacyjnych w Europie w XVIII w. i w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Cenne jest ukazanie paralelizmu rozwoju pewnych zjawisk na świecie i u nas oraz wydobyte znaczenia podskórnie niejako obecnych i żywych tradycji edukacyjnych w społeczeństwie polskim, które zaważyły potem na kierunku działań i inicjatywach Komisji Edukacji Narodowej. W rozważaniach K. Mrozowskiej uderza świeżość i rozległość skojarzeń, logika i realizm, liczenie się z ówczesnymi realiami w ocenie zjawisk. Cennym wkładem Ł. Kurdybachy do rozważań nad genezą Komisji jest wykazanie, iż i podjęcie reformy wychowania, i sposób jej realizacji możliwe były jedynie w wyniku konkretnych wewnętrznych układów i potrzeb ekonomicznych i społeczno-politycznych w samej Rzeczypospolitej. Bez tego niemożliwe byłoby skuteczne nawiązywanie ani do rodzimych tradycji, ani sięganie po wzory obce. Rozważania o genezie uzupełnił Ł. Kurdybacha interesującymi porównaniami ze stosunkami w miastach włoskich i inicjatywami edukacyjnymi w okresie rewolucji burżuazyjnej w Anglii²⁶. Wśród autorów zajmujących się problematyką genezy KEN wymienić należy W. M. Grabskiego²⁷, T. Mizię²⁸ i in.

KEN z 1779 roku dla Grzegorza Piramowicza podróżującego po Italii, „Przegląd Humanistyczny”, 1973 nr 4; R. Stępień, *Korespondencja Waleriana Wąsowskiego z sekretarzem Szkoły Głównej Koronnej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1972, nr 3.

²⁵ K. Mrozowska, *Wstęp*, [w:] *Pisma i projekty pedagogiczne...*

²⁶ Ł. Kurdybacha, M. Mitera-Dobrowolska, *Komisja Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973.

²⁷ W. Grabski, *Geneza idei edukacji narodowej w Polsce XVIII w.*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1972, nr 3; tenże, *Pierwsza audiencja ministrów KEN u Stanisława Augusta Poniatowskiego*, „Zeszyty Naukowe UE”, ser. I, z. 88; tenże, *Sens pytań o genezę Komisji Edukacji Narodowej*, „Wychowanie”, 1972, nr 16; tenże, *Spór o cele Komisji Edukacji Narodowej. Geneza problemu*, „Przegląd Humanistyczny”, 1973, nr 4.

²⁸ T. Mizia, *O Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1972.

Miejsce polskiego Oświecenia w nurcie ogólnoeuropejskim, związek z myślą naukową, z postępem naukowym w świecie, rola Komisji Edukacji Narodowej w przyswajaniu społeczeństwu polskiemu nowych treści, w przełomie umysłowym tego społeczeństwa, w postępie nauki polskiej to zagadnienia, które stały się bodźcem do badań nad recepcją nowożytnej myśli naukowej przez programy nauczania zreformowanych szkół. Prezentacja dotychczasowych osiągnięć na tym polu podjęło się ambitne wydawnictwo *Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*²⁹. Omówione zostały problemy w naukach moralnych i matematyczno-przyrodniczych oraz zreferowane wyniki sondy, jak nowe treści zostały przyjęte przez szkoły (na podstawie analizy drukowanych programów popisów szkolnych)³⁰. Wydaje się, że za wcześnie jeszcze na ogólniejsze wnioski. Piękne zamierzenia teoretyczne bezlitośnie okrywano w praktyce. Dopiero dalsze badania nad realizacją programów szkolnych i zestawienie wyników z efektami życia naukowego w szkołach głównych oraz z innymi formami popularyzacji wiedzy i osiągnięć naukowych pozwolą na prawidłową ocenę roli Komisji Edukacji Narodowej i na tym polu działania. Przegląd najnowszej literatury tego problemu pozwala rokować dobre nadzieje³¹. Zwłaszcza że obok prac referujących programy i zamierzenia sporo materiałów przynoszą opublikowane badania nad poszczególnymi przedmiotami nauczania. Daje się zauważyć pewna fascynacja (co zrozumiałe w świetle historii szkolnictwa polskiego) przedmiotami matematyczno-przyrodniczymi³².

²⁹ *Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*.

³⁰ *Ibidem*: Rozprawy: I. Stasiewicz-Jasiukowej, *Nowożytna myśl naukowa w podręcznikach Komisji Edukacji Narodowej. Nauki moralne*; B. Bieńkowskiej, *Nowożytna myśl naukowa w programach i podręcznikach Komisji Edukacji Narodowej. Nauki matematyczno-przyrodnicze*; R. W. Wołoszyńskiego, *Popisy uczniów w szkołach Komisji Edukacji Narodowej jako wyraz przyswajania nowych treści naukowych*.

³¹ B. Bieńkowska, I. Stasiewicz-Jasiukowa, B. Suchodolski, *Rola Komisji Edukacji Narodowej w recepcji nowożytnej myśli naukowej w Polsce*, „Człowiek i Nauka”, 1973; B. Bieńkowska, T. Bieńkowski, *Kierunki nowożytnej myśli naukowej w szkołach polskich 1600—1773*, Warszawa 1973, cz. I *Przyrodznawstwo*; B. Bieńkowska, T. Bieńkowski, *Postępowe nurty w polskim szkolnictwie XVII i połowy XVIII wieku*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1972, nr 3; Ciekawe i twórcze rozważania nad koncepcją programów szkolnych KEN, a zwłaszcza nad ich relacjami z potrzebami życia ówczesnego opublikował T. Nowacki w rozprawie *Wiązanie teorii z praktyką w dziele Komisji Edukacji Narodowej*, „Nauczyciel i Wychowanie”, 1972, nr 6, udowadniając m.in., że ich praktyczność nie miała nic wspólnego z ciasno pojętym utylizaryzmem, co tak często zarzucono Komisji.

³² B. Bieńkowska, *Recepcja teorii Kopernika w Polsce w XVII i XVIII w.*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1972 nr 4; B. Wolszczak, *Przedmioty matematyczno-przyrodnicze w szkołach średnich Komisji Edukacji Narodowej*, „Kwar-

Od lat nieustającym zainteresowaniem u wszystkich zajmujących się Komisją Edukacji Narodowej cieszy się problem wychowania i wykształcenia w szkołach KEN nowego typu obywatela i patrioty. Zagadnienie to — jedno z kluczowych dla zrozumienia Komisji — wraca stale w pracach naukowych i przyczynkach, w artykułach popularnych i rozprawach przy okazji omawiania problemów organizacyjnych, pedagogicznych, ideologicznych, programowych. Lata ostatnie potwierdziły, że zagadnienie wychowania nowego społeczeństwa, obywatelstwo i patriotyzm, działania i wyniki, założenia teoretyczne i praktyczne metody w tym względzie oraz tradycje, których źródłem jest Komisja, są w społeczeństwie naszym i wśród badaczy aktualne i wzbudzają rezonanse. Literatura jest obfita na ten temat³³. Często łączy się wychowanie obywatel-

talnik Pedagogiczny”, 1973, nr 1; S. Salmonowicz, *Nauka astronomii w dobie Baroku i Oświecenia*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1972, nr 4; T. Kwiatkowski, *Logika w programie szkół Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Ze studiów nad Komisją...*; Z. Wójcik, *Nauki geologiczne a Komisja Edukacji Narodowej*, „Człowiek i Światopogląd”, 1973, nr 9; S. Dobrzycki, „Metoda wyczerpywania”, w *podręczniku geometrii dla szkół narodowych*, [w:] *Ze studiów nad Komisją...*; W. Hubicki, *Pierwsze w Polsce wykłady teorii Lavoisiera w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Ze studiów nad Komisją...*; S. Szymanowski, *Nauki przyrodnicze w szkołach średnich KEN*, „Ruch Pedagogiczny”, 1973, nr 3; D. Kozłówna, *Miejsce logiki Condillaca w systemie unowocześniania treści i metod nauczania przez KEN*, „Zeszyty Naukowe UŁ”, ser. I, z. 88. W. Hubicki, w cyt. rozprawie, publikuje fragmenty materiałów źródłowych, dotyczących nauki chemii w Szkole Głównej Koronnej, m.in. wykłady F. Scheidta z roku 1787/1788, według rękopisu *Nauka o naturze*, ze zbiorów Archiwum UJ.

³³ M.in. K. Bartnickiej *Edukacja obywatelska przez literaturę piękną w szkołach średnich Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Nowożytna myśl naukowa...*; tejsze *Wychowanie patriotyczne w okresie Komisji Edukacji Narodowej w Polsce*, Warszawa 1973; tejsze *Koncepcja wychowania obywatelskiego i patriotycznego w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 16, 1973; J. Błaszczkiewicz, *Koncepcja KEN w zakresie obywatelskiego i patriotycznego wychowania młodzieży*, „Przysposobienie Obronne w Szkole Średniej”, 1973, nr 5; D. Greulich, *Wzór wychowawcy w Ustawach KEN*, „Zeszyty Naukowe UŁ”, ser. I, z. 88; K. Kotłowski, *O funkcjonalności wychowawczego modelu KEN*, jw.; J. Malarczyk, *Założenia programowe szkolnictwa Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Ze studiów nad Komisją...*; T. Mizia, *Wychowanie nowego człowieka w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, „Przegląd Humanistyczny”, 1972, nr 2; tegoż 2 artykuły o wychowaniu obywatelskim i patriotycznym młodzieży w szkołach parafialnych i średnich KEN, „Wychowanie Obywatelskie”, 1970, nr 7 i 8; tegoż *Koncepcja wychowania moralnego w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, „Przegląd Pedagogiczny”, 1973, nr 3; B. Pleśniarski, *Wkład Komisji Edukacji Narodowej w wychowanie patriotyczne*, „Wychowanie”, 1972, nr 11/12; J. Płaza, *Rola „Dziennika Handlowego” w kształtowaniu postawy patriotycznej uczniów szkół Komisji Edukacji Narodowej*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1973, nr 1; J. Roziewicz, *Wychowanie obywatelskie w Mowach Grzegorza Piramowicza*, [w:] *Nowożytna myśl naukowa w szkołach...*

sko-patriotyczne z problemami wychowania wojskowego³⁴. Jako przedmiot wiodący w rozważaniach o wychowaniu obywatelskim i patriotycznym wysuwa się historię, która zresztą również zawsze ma obfitą literaturę w historiografii Komisji Edukacji Narodowej, była bowiem w dużym stopniu wykorzystywana i w teorii, i w praktyce nauczania w szkołach Komisji do przekazywania treści uznawanych za ważne w kształtowaniu świadomości i postaw obywatelskich³⁵.

Wydaje się, że stale jeszcze zagadnienie to, wciąż wracające w pracach o Komisji, nie zostało dostatecznie opracowane. Zwraca się przede wszystkim uwagę na ideologiczne i moralne, emocjonalne rysy wychowania młodzieży w szkołach Komisji, nie dosyć zaś uwzględnia niezmiernie racjonalistyczny, świetnie osadzony w realiach życia polskiego i zabezpieczony utylitarystycznie potraktowanymi elementami nauk matematyczno-przyrodniczych w programie model wychowawczy Komisji Edukacji Narodowej, czyli ideał przyszłego obywatela.

Model wychowawczy szkół KEN związany z ogólnofilozoficznymi poglądami epoki³⁶, które znalazły odbicie w programach nauczania i w wprowadzonych do szkół metodach dydaktycznych i wychowawczych, stał się przedmiotem niezmiernie interesującej analizy K. Kotłowskiego³⁷.

Spojrzenie K. Kotłowskiego jest spojrzeniem pedagoga, który nie specjalizuje się w historii oświaty, lecz w teorii wychowania. Do refor-

³⁴ J. Cytowski, *Wychowanie wojskowe w okresie Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973; J. Wegner, *Wychowanie obywatelskie i wojskowe w epoce Komisji Edukacji Narodowej*, „Zeszyty Naukowe WAP”, 1973, nr 76; J. Zimińska, *Dzieje Szkoły Rycerskiej*, Warszawa 1972; J. Głowacki, *Edukacja rycerska 1772—1792*, „Barwy”, 1972, nr 6; L. Ratajczyk, *Elementarze służby wojskowej XVIII w.*, „Mówią Wieki”, 1970, nr 7.

³⁵ M.in.: A. Gawerski, *Historia narodowa najpierw uczoną być powinna*, „Przegląd Pedagogiczny”, 1973, nr 3; J. Maternicki, *Teoria i praktyka nauczania historii w dobie KEN*, „Przegląd Humanistyczny”, 1973, nr 3; T. Słowikowski, R. Ilnicka-Miduchowa, *Sprawa wojen i pokoju w polskich podręcznikach do nauczania historii w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1972, nr 3; T. Słowikowski, *Echa Komisji Edukacji Narodowej w nauczaniu historii w pierwszych dziesiętkach lat XIX w.*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1973, nr 1; A. Sobczak, *Nauczanie historii w Polsce w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 16, 1973.

³⁶ J. Chałasiński, *Nurty intelektualne Oświecenia w Polsce a problemy narodu*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1970, nr 4; T. Kwiatkowski, *Filozofia polska w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, „Studia Filozoficzne”, 1973, nr 10; M. Skrzypek, *Podziemie filozoficzne polskiego Oświecenia*, „Człowiek i Światopogląd”, 1973, nr 9; J. Wojnar-Sujecka, *Filozofia człowieka w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, „Studia Filozoficzne”, 1973, nr 10; te same *Walka o świeckość szkoły w czasach KEN*, „Nauczyciel i Wychowanie”, 1972, nr 6.

³⁷ K. Kotłowski, *O funkcjonalności wychowawczego modelu KEN*, „Zeszyty Naukowe UŁ”, ser. I, z. 88.

my szkolnictwa przeprowadzonej przez Komisję Edukacji Narodowej podszedł więc z innego punktu widzenia, steoretyzował problem, pokazał system szkolny utworzony przez KEN. Rezultat wypadł nadszpodiawanie interesująco. Otwarta została chyba nowa droga do badań i pisania o Komisji, bardzo wzbogacająca naszą dotychczasową historiografię. Na dzieło Komisji Edukacji Narodowej można patrzeć i opisywać je w sposób właściwy tradycyjnym opracowaniom historycznym, dorzucając nowe fakty (stale to jeszcze w badaniach nad KEN konieczne), rozszerzając pole badań i szukając nowych powiązań problematyki wychowania z innymi dziedzinami ówczesnego życia (co również jest pożyteczne, konieczne i ostatnio coraz częściej spotykane w pracach o KEN). Można też, jak to uczynił Kotłowski, sprowadzać osiągnięty innymi metodami badań stan wiedzy do ogólnych wniosków teoretycznych, co pozwala unowocześnić i opis, i konkluzje. Wnioski, które zaprezentowane zostały przez K. Kotłowskiego w omawianej rozprawie, są właściwie oczywiste dla każdego historyka oświaty, ale sformułowanie ich przez autora w formie zwięzłych uwag teoretycznych o systemie pokazuje z jednej strony — jak zdążyć do unowocześniania i uogólniania dorobku historii wychowania, z drugiej — jak cenny może być materiał historyczny z punktu widzenia specjalisty innej dyscypliny naukowej. Nie trzeba chyba dodawać, że ten sposób pisania może być znakomitym sposobem popularyzowania istotnych wartości historii, gdyż operując pojęciami aktualnymi, bliskimi człowiekowi współczesnemu, pozwala mu łatwiej zrozumieć istotę osiągnięć naszej kultury w przeszłości, cechy i prawidłowości rozwoju historycznego, uczy też patrzeć na zjawiska współczesne jako rozwój i wynik procesów historycznych. Rozpatrzenie modelu wychowawczego i systemu edukacyjnego Komisji w kontekście teoretycznych porównań z innymi systemami pedagogicznymi, np. systemem jezuickim i systemem Komeńskiego, pokazuje jego oryginalność i odrębność. W innym też świetle widzi się wtedy nawet niedoskonałości: „To dostosowanie systemu do konkretnych warunków społecznych, politycznych i kulturalnych musiało zmniejszyć jego wewnętrzną elegancję i logikę układu, ale za to czyniło go bardziej użytecznym”³⁸. Ciekawie też widzi Kotłowski np. koncepcje światopoglądowe przyświecające Komisji. Autor ten pisze: „Faktem jest, że nie materializm Holbacha czy deizm Woltera i Diderota legły u podstaw koncepcji światopoglądowych KEN dotyczących kształcenia intelektualnego obywatela Rzeczypospolitej, lecz coś, co nazwałbym »oświeconym katolicyzmem«, który wcale nie negował istnienia prawidłowości i praw w przyrodzie, przeciwnie, jak najbardziej uznał ich istnienie, z tym zastrzeżeniem, że ich stworzenie przypisywał nie abstrakcyjnie

³⁸ *Op. cit.*, s. 4.

pojętej wyższej inteligencji, lecz osobowemu Bogu posiadającemu zależnie od swojej woli moc interweniowania w ich działania i korygowania ich wyników”³⁹. Pisze też Kotłowski, że wprawdzie światopogląd wychowanków KEN miał być kompromisem między fideizmem a laicyzmem, wszakże była to mieszanka starannie przemyślana i skomponowana, znakomicie podbudowana wręcz nowoczesnym doбором materiałów i środków i, co ważne, wynikająca i dostosowana do naszej realnej ówczesnej sytuacji.

* Historia wychowania jako dyscyplina łącząca w sobie elementy wiedzy historycznej i pedagogicznej wymaga oprócz refleksji historycznej nad przeszłością opracowywania zagadnień teorii pedagogicznej. W dotychczasowych badaniach nad KEN przeważa, jak się wydaje, refleksja historyczna. Myśl pedagogiczna jest trochę nie doceniana; powodem może być właśnie praktycyzm działań, rozwiązań, zamierzeń, który cechował Komisję od momentu jej powołania, i fakt, iż powody reformy wychowania były natury politycznej raczej niż pedagogicznej. Zagadnienia czysto pedagogiczne podporządkowywane były celom politycznym. Tym niemniej i praktyczne, i teoretyczne osiągnięcia Komisji podbudowane były pewnym systemem pedagogicznym. Znajdował on wyraz w działaniach praktycznych i z nich też najczęściej rodził się — miał wszakże pewne rysy oryginalne, które warto wydobyć i zinterpretować, aby uzyskać pełny obraz KEN.

Zagadnienia pedagogiczne, które od czasu do czasu stają się przedmiotem rozważań historyków zajmujących się Komisją Edukacji Narodowej, ostatnio zaczęły wzbudzać znów zainteresowanie badaczy. Poświęca im uwagę K. Mrozowska⁴⁰, dochodzą też do głosu w publikacjach Cz. Majorka⁴¹. Można więc spodziewać się, że i ta dziedzina wiedzy o Komisji zostanie dzięki ostatnim badaniom znacznie pogłębiona i rozszerzona, a do laurowego wieńca Komisji przybędzie jeszcze jeden listek. Wydaje się, że przy okazji badań nad Komisją Edukacji Narodowej wydobywa się z naszej przeszłości pedagogicznej pewne cechy, które, być może, pozwolą kiedyś na wyodrębnienie w nurcie ogólnoeuropejskim specy-

³⁹ *Op. cit.*, s. 9.

⁴⁰ K. Mrozowska, *Wstęp*, [w:] *Pisma i projekty pedagogiczne...*

⁴¹ Cz. Major, *Podręczniki Komisji Edukacji Narodowej w aspekcie rozwiązań dydaktycznych*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 16, 1973; tenże, *Podręczniki Komisji Edukacji Narodowej w praktyce nauczania szkół średnich (1778—1794)*, [w:] *Nowożytna myśl naukowa w szkołach...*; tenże, *Zarys teorii podręcznika szkolnego Komisji Edukacji Narodowej*, „Studia Pedagogiczne”, t. 29, 1973. W druku znajduje się duża rozprawa Cz. Majora *Książki szkolne Komisji Edukacji Narodowej*. Autor czyni interesujące spostrzeżenia na marginesie badań nad rozwiązaniami dydaktycznymi w *Przypisach dla nauczycieli*, które wydają się mieć poważne znaczenie dla badań nad teorią pedagogiczną w Polsce.

ficznie polskich rozwiązań. Już w tej chwili można chyba generalnie z naszych dziejów edukacyjnych wyciągnąć spostrzeżenia, iż od setek lat zagadnienie oświaty i wychowania były w Polsce problemem politycznym, pozostającym w orbicie zainteresowań mężów stanu i filozofów, a zagadnienia pedagogiczne rozpatrywane były zawsze raczej w kontekście rozwiązań praktycznych niż teoretyczno-ideologicznych. Charakterystyczne jest też duże poczucie realizmu w sprawach pedagogicznych, wynikające właśnie stąd, że to praktyka bywała u nas matką teorii, a nie odwrotnie.

Stosunkowo obficie wśród publikacji ostatnich lat zaznaczyła się kwestia nauczycieli Komisji Edukacji Narodowej, i to w różnych ujęciach tego zagadnienia. Omawiano ogólne problemy pracy i bytu nauczycieli, ich rolę społeczną i organizacyjną w systemie szkolnym KEN, sytuację nauczycielstwa szkół średnich i parafialnych, koncepcję zawodu nauczyciela i ideału osobowego, wreszcie tradycje nauczycielskie związane z Komisją w ruchu zawodowym nauczycieli⁴². W powiązaniu z dotychczasowym stanem wiedzy o tym problemie⁴³ daje to dorobek duży, ale jeszcze nie wystarczający do zamknięcia tematu. Potrzebne są dalsze badania źródłowe, zwłaszcza korespondencji nauczycieli i szkół ze szkołami głównymi. Więcej bowiem wiemy, kim miał być nauczyciel według zamierzeń i planów Komisji, niż kim istotnie był. Dużo interesującego materiału wniosła cytowana już praca o szkolnictwie KEN na Litwie. Ciekawym przyczynkiem do poznania rozwoju aktywności zawodowej nauczyciel-

⁴² M. in.: M. Bełza, *Problematyka obrad wydziałowych nauczycieli szkół średnich Komisji Edukacji Narodowej przeprowadzonych w dniach 5—7 sierpnia 1790*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1972, nr 3; Ł. Kurdybacha, *Koncepcja kształcenia nauczycieli w programie Komisji Edukacji Narodowej*, „Nauczyciel i Wychowanie”, 1972, nr 6; E. Podgórska, *Komisja Edukacji Narodowej a problemy nauczyciela*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1974, nr 2; tejże *Komisja Edukacji Narodowej a ruch nauczycielski*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1972, nr 3; I. Szybiak, *Nauczyciele szkół średnich Komisji Edukacji Narodowej*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1973, nr 1 — por. tejsze rozdziały o nauczycielstwie w monografii *Komisja Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*; D. Greulich, *Wzór wychowawcy w Ustawach KEN*, „Zeszyty Naukowe UŁ”, ser. I, z. 88; T. Mizia, *Funkcja rektora wydziału w systemie szkolnym Komisji Edukacji Narodowej*, „Problemy Opieki i Wychowania”, 1973, nr 8; tenże, *Sprawy nauczyciela szkoły elementarnej w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1972, nr 3; W. Bobrowska-Nowak, *Komisja Edukacji Narodowej o kształceniu nauczycieli i ich społecznej roli*, „Wychowanie w Przedszkolu”, 1973, nr 11/12.

⁴³ Z. Kukulski, *Pierwsi nauczyciele świeccy w szkole wydziałowej lubelskiej w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin 1939; K. Mrozowska, *Walka o nauczycieli świeckich w dobie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony*, Wrocław 1956; H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin 1957.

skiej jest artykuł M. Bełzy. Z satysfakcją trzeba odnotować, że podjęte zostały też badania nad problemem nauczycieli prywatnych⁴⁴. Ponieważ znaczna część młodzieży pozostawała poza zasięgiem szkół Komisji, a w tym dziewczęta, z tego względu badania te są bardzo ważne.

Sporo prac, rozpraw i artykułów w ostatnim czasie omawiało poszczególne przedmioty nauczania⁴⁵, zagadnienia szczegółowe działania systemu szkolnego i pracy szkolnej⁴⁶, kwestii oświatowych i wychowania dziewcząt (niestety temu zagadnieniu poświęcono wyjątkowo mało uwagi w publikacjach z okazji rocznicy) w różnych wystąpieniach politycznych⁴⁷. Stałe zbyt mało (poza osobami luminarzy XVIII wieku w naszym życiu społecznym i politycznym) bada się personalne sprawy, kim byli ludzie związani z działalnością Komisji Edukacji Narodowej, Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, nauczyciele. Jest to jedna z większych luk w naszej historiografii, konieczna do wypełnienia, jeżeli chce się, aby dzieje Komisji nabrały rumieńca, aby je prawidłowo związać z realiami ówczesnego życia, aby wreszcie sama Komisja przestała być w odczuciu czytelników ciałem monolitycznym; przecież przez dwadzieścia lat istnienia zmieniali się i ludzie w jej składzie, i ich wkład w dzieło edu-

⁴⁴ Z. Chyra, *Nauczyciele prywatni w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Spółczesność polskie XVIII i XIX w.*, pod red. W. Kuli i J. Leskiewiczowej, Warszawa 1974.

⁴⁵ A. Malicki, *Geografia polska w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Ze studiów nad Komisją...*; S. Lipko, *Nauczanie geografii w okresie Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973; B. Michalik, *Wkład Ignacego Potockiego w nauczanie i rozwój języka polskiego*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 17, 1974; T. Mizia, *Nauka języka ojczystego i łaciny w szkołach średnich KEN*, „Przegląd Humanistyczny”, 1973, nr 2; tenże, *Nowe ujęcie nauki o poezji i wymowie w szkołach KEN*, „Przegląd Humanistyczny”, 1973, nr 3; W. Słodkowski, *Realizacja dążeń o język polski w szkole KEN*, „Przegląd Pedagogiczny” 1973, nr 3; Z. Libera, *Kształtowanie świadomości literackiej w programach i podręcznikach szkół KEN*, „Przegląd Humanistyczny”, 1974, nr 1.

⁴⁶ M. in. I. Szybiak, *Sieć szkół średnich Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Nowożytna myśl naukowa w szkołach...*; J. Płaza, *Rola „Dziennika Handlowego”...*; T. Mizia, *Idea współpracy szkoły ze środowiskiem w czasach KEN*, „Nauczyciel i Wychowanie”, 1972, nr 6; tegoż *Szkoły średnie KEN w Koronie a społeczeństwo*, „Przegląd Humanistyczny”, 1973, nr 4; J. Rudnicka, *Książka w działalności Komisji Edukacji Narodowej*, „Przegląd Biblioteczny”, R. 41, z. 4; J. Jelit, *Szkolnictwo średnie Komisji Edukacji Narodowej*, „Chowanna”, 1973, z. 3; J. Pszczołkowska-Simiczyjew, *Wydziały lekarskie w Polsce w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, „Zdrowie Publiczne”, 1973, nr 10.

⁴⁷ K. Bartnicka, *Działalność propagandowa Komisji Edukacji Narodowej*, „Przegląd Historyczny”, 1973, t. 64, nr 3; J. Ender, *Sprawa kształcenia kobiet w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1972, nr 3; T. Jałmużna, M. Rożej, *Publicystyka Kuźnicy Kołtatajowskiej a zagadnienia oświatowe*, „Zeszyty Naukowe UŁ”, ser. I, z. 88; J. Włodarczyk, *Problematyka szkół i oświaty w laudach sejmików łęczyckich*, jw.

kacji. Wydaje się, że pewne zmiany w oficjalnej linii ideologicznej Komisji (jako instytucji kierującej oświatą) można by wyjaśnić także (między innymi) zmianami personalnymi, różnicami aktywności poszczególnych jej członków⁴⁸. Daje się zauważyć pewne zainteresowanie osobą Konarskiego i szkolnictwem pijarskim⁴⁹, co może być bardzo ważne dla dalszych badań nad stosunkami Komisji z zakonami, którym pozwolono prowadzić szkoły w czasie KEN.

Cenne jest podejmowanie badań nad zarysami monograficznymi szkół i ziem w okresie Komisji Edukacji Narodowej. Wypowiedzi luminarzy naszej historii wychowania o szkole lubelskiej i szkolnictwie krakowskim⁵⁰ stanowią wzory pokazywania zagadnień jednej szkoły, jednego środowiska w powiązaniu z całą różnorodnością problematyki ogólnej. Bardzo cennym też i wartym jak najszerszego poparcia jest nurt badań regionalnych. W wyniku takich badań otrzymaliśmy monografię o szkol-

⁴⁸ Przedmiotem szczególniejszego zainteresowania stał się ostatnio K. Kluk, autor podręczników, przyrodnik. Ku jego czci zorganizowana została sesja naukowa w Ciechanowcu, w maju 1973 r. Poświęcił mu rozprawę G. Brzęk, *Krzysztof Kluk (1739—1796) jako przyrodnik polskiego Oświecenia*, [w:] *Ze studiów nad Komisją...*; Kilka lat temu uczczono sesją także J. Wybickiego — jej wyniki omawia A. Bukowski, *Józef Wybicki w świetle obchodów jego rocznic i sesji Gdańskiego Towarzystwa Naukowego*, „Rocznik Gdański”, 1972, t. 31, z. 2. Jak zawsze pisze się o H. Kollątaju, S. Staszicu; H. Hinz, *Filozofia Hugona Kollątaja. Zarys monografii*, Kraków 1973; A. Jendrysiak, *Staszica uwagi o edukacji*, „Rocznik Komisji Historii Literatury”, 1973; S. Macheta, *Kollątaj*, 1973; J. Najmowicz, *Działalność pedagogiczna H. Kollątaja*, „Ruch pedagogiczny”, 1973 nr 2; o Grzegorz Piramowiczu, mimo że budził zawsze spore zainteresowanie badaczy, jako czołowa postać Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, w okresie rocznicy pisano przeważnie w kontekście prac ogólniejszych, nie zajmując się osobno jego osobą. Sylwetkę jego nakreślił M. Iwanicki, *Grzegorz Piramowicz — nauczyciel i działacz KEN*, „Ruch Pedagogiczny”, 1973, nr 4; trzeba też odnotować książkę H. Winnickiej *Wizerunki oświeconych*, Warszawa 1972, która wprawdzie nie prezentuje całego grona ludzi związanych z Komisją, tym nie mniej z pewnością i interesująco popularyzuje, wśród grona osób związanych z polskim oświeceniem, m. in. Juliana Ursyna Niemcewicza i braci Śniadeckich.

⁴⁹ J. Buba, *Ks. Stanisław Konarski 1700—1773 „Sapere ausus”*, „Znak”, 1972, nr 9; W. M. Grabski, *Nieznana akcja St. Konarskiego przeciwko jezuickim planom przechwycenia kontroli nad szkolnictwem polskim*, „Zeszyty Naukowe UŁ”, ser. I, z. 75; tenże, *Stanisław Konarski — problem genezy osobowości nowożytnego reformatora*, „Przegląd Humanistyczny”, 1974, nr 1; Ł. Kurdybacha, *Reforma litewskich szkół pijarskich w 1762 r.*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 16, 1972; R. Stępień, *Korespondencja Waleriana Wąsowskiego...*; K. Zazulski, *Szkoła pijarów w Łowiczu 1773—1805*, „Acta Universitatis Vratislaviensis”, 1970, nr 114.

⁵⁰ J. Dobrzański, *Lubelska szkoła Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Ze studiów nad Komisją...*; J. Hulewicz, *Walka o szkolnictwo krakowskie w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Kraków i Małopolska przez dzieje. Studia i szkice profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego*, pod red. C. Bobińskiej, Kraków 1970.

nictwie KEN na Podlasiu i szereg rozpraw o szkolnictwie parafialnym i elementarnym w Wielkopolsce i Małopolsce⁵¹. Interesujące jest też to, iż szkolnictwo parafialne poza tym nie wzbudziło specjalnego zainteresowania⁵². Do genezy tego szkolnictwa cenne spostrzeżenia i uwagi dorzuciła autorka *Wstępu do Pism i projektów pedagogicznych doby Komisji Edukacji Narodowej* i M. Krupa, porównując szkoły KEN ze szkołami ludowymi w Prusach i Austrii⁵³. Trzeba dodać, że rozprawy porównujące rozwój zagadnień oświatowych i wychowawczych u nas i na świecie są niezmiernie potrzebne. Sprowadzają bowiem rozważania o miejscu KEN w świecie na grunt realny. Warto byłoby podjąć tego rodzaju badania i dla innych problemów.

Do zagadnień kluczowych, a wyjątkowo mało do tej pory badanych przez historyków, należą sprawy finansowe Komisji Edukacji Narodowej. W gruncie rzeczy można powątpiewać, czy działalność Komisji mogłaby być tak wydajna i owocna, gdyby nie baza finansowa i wywalczona samodzielność w gospodarowaniu zasobami. Zagadnienie to jest bardzo trudne, bo wymaga żmudnych badań i wydaje się mało efektywne. Tymczasem ostatnio na tym właśnie polu nastąpił ogromny postęp. Ukazały się interesujące materiały źródłowe⁵⁴, a ponadto wśród historyków

⁵¹ D. Teofilewicz, *Działalność Komisji Edukacji Narodowej w województwie podlaskim 1773—1794*, Warszawa 1971; J. Lipiec, *Szkolnictwo elementarne okręgu częstochowskiego na przełomie XVIII i XIX wieku*, „Ziemia Częstochowska”, 1970, t. 8/9; W. Rumiński, *Wkład ziemi kaliskiej na rzecz funduszu edukacji narodowej*; „Rocznik Kaliski”, t. 6, 1973; *Opis kaliskiej szkoły Komisji Edukacji Narodowej z 1787 r.*, jw; J. Neuls, *Wpływ Komisji Edukacji Narodowej na rozwój szkolnictwa w Kaliszu (1773—1793)*, „Rocznik Kaliski”, t. 5, 1972; J. Milczarek, *Z dziejów szkolnictwa elementarnego na wsi sieradzkiej od czasów KEN do powstania listopadowego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1972, nr 3; J. Krukowski, *Szkolnictwo parafialne Krakowa w dobie Komisji Edukacji Narodowej (1777—1794)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 16, 1973; B. Sobolowa, *Wielkopolskie Komisje Porządkowe i Cywilno-Wojskowe, a szkolnictwo parafialne*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 16, 1973.

⁵² Por. T. Mizia, *Sprawy nauczyciela szkoły elementarnej w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, oraz rozdziały poświęcone szkolnictwu parafialnemu na Litwie w książce I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji...*; E. Podgórska, W. M. Grabski, *Rola KEN w dążeniu do powszechnego nauczania elementarnego*, „Nauczyciel i Wychowanie”, 1973, nr 6.

⁵³ K. Mrozowska, *Wstęp do wydawnictwa Pisma i projekty pedagogiczne...*; M. Krupa, *Szkoła parafialna Komisji Edukacji Narodowej a szkoła ludowa w Prusach i Austrii*, „Rocznik Lubelski”, t. 15, 1972.

⁵⁴ W. Całczyński, A. Woltanowski, *Fundusz edukacyjny...*; M. Ulatowska, *Protokoły ekonomiczne i księgi rachunkowe Szkoły Głównej Koronnej i ich wartość badawcza dla problemów gospodarczych uczelni w dobie KEN*, „Zeszyty Naukowe UJ”, Prace Historyczne, 1971, z. 31. Dużo materiałów odnaleźć można w *Protokołach posiedzeń KEN* oraz w *Raportach wizytatorów generalnych szkół* W. Ks. Lit.

wychowania znalazł się człowiek, któremu trudy przekopywania się przez wykazy i rachunki nie przesłoniły wagi zagadnienia. Co więcej. W. M. Grabski potrafił w sprawach finansowych wydobyć zagadnienia, wydawałoby się, zupełnie odrębne, natury politycznej, społecznej, administracyjnej i przedstawić ich związki w sposób frapujący⁵⁵. Obszerna rozprawa jest — jak się wydaje — tylko fragmentem większej pracy. Można się spodziewać, że ten trudny, a jednocześnie tak ważny problem finansowo-budżetowy w dziejach KEN zyska należyte miejsce w opracowaniach. Jest to, jak udowadnia Grabski, jeden z najbardziej nowoczesnych i najrozumniej prowadzonych kierunków działalności Komisji Edukacji Narodowej.

Wychowanie fizyczne w dziejach edukacyjnych Polski wraca od czasu do czasu na warsztaty historyków. Zajmują się nim przeważnie historycy związani z ośrodkami szkolnymi wychowania fizycznego lub historycy wojskowości. W okresie powojennym uzyskaliśmy dobre ujęcia tematu wychowania fizycznego w okresie Oświecenia i w szkołach KEN w kilku pracach szczegółowych, zajmujących się sprawami polskimi⁵⁶, na szerszym tle historycznym ustosunkował się do tego zagadnienia R. Wroczyński⁵⁷, rozpatrując rozwój teorii na temat wychowania fizycznego w Europie, oraz B. Suchodolski, omawiając zagadnienia kultury fizycznej w dobie Oświecenia w Europie i omawiając ośrodki nowej pedagogiki, w których wychowanie fizyczne świadomie włączano do systemu ogólnego edukacji człowieka⁵⁸. Wychowanie fizyczne w szkołach KEN jest bardzo ważnym zagadnieniem i w ocenianiu koncepcji wychowaw-

⁵⁵ W. M. Grabski, *Geneza finansów Komisji Edukacji Narodowej (1773—1776)*, „Studia Pedagogiczne”, t. 29, 1973. Przydałoby się może, aby Autor zwrócił uwagę na większą komunikatywność wypowiedzi w referowaniu swoich cennych, mądrych i bardzo ciekawych wyników badań i refleksji.

⁵⁶ Bardzo jest interesująca syntetyczna rozprawa J. Konopnickiego *Wychowanie fizyczne w szkole polskiej*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, t. 1, 1957; por. H. Sypniewska, *Wychowanie fizyczne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, „Roczniki Naukowe AWF w Warszawie”, t. 9, 1968; teźże *Wychowanie fizyczne w Szkole Rycerskiej Stanisława Augusta Poniatowskiego (1765—1794)*, „Roczniki Naukowe AWF w Warszawie”, t. 4, 1965; teźże *Wychowanie fizyczne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, „Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna”, 1973, nr 7; H. Haliczowa, *Wychowanie fizyczne w polskich szkołach rycerskich w XVIII w.*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, t. 9, 1965, z. 2; T. Terejko, *Poglądy Ballexerda na wychowanie fizyczne i ich oddźwięk w Polsce*, „Kultura Fizyczna”, 1966, maj; por. teź przypis nr 34; T. Mizia, *Wychowanie fizyczne w szkołach KEN*, „Przegląd Humanistyczny”, 1974, nr 4.

⁵⁷ R. Wroczyński, *Pierwsze próby teorii wychowania fizycznego*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1970, nr 1.

⁵⁸ B. Suchodolski, *Kultura fizyczna w dobie Oświecenia*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1973, nr 3.

czych Komisji, zmierzających do ukształtowania wszechstronnie rozwiniętej jednostki, i w kwestiach organizacyjnych powiązania spraw wychowania fizycznego z obywatelskim, wojskowym, moralnym, z ogólnym stanem higieny i zdrowia społeczeństwa.

Zanotować należy podjęcie badań nad wychowaniem estetycznym w systemie wychowawczym Komisji Edukacji Narodowej. Uważa się na ogół, że sprawa ta była zaniedbana przez KEN⁵⁹, chociaż i na tym polu notowano osiągnięcia⁶⁰. Szerzej zajęli się tym zagadnieniem W. Kubiczek i K. Bartnicka⁶¹, nie można jednak uznać je za zamknięte.

Z okazji rocznicy w latach 1972—1973 wydano kilka książek ukazujących całokształt działania Komisji Edukacji Narodowej. Zadaniem ich było upowszechnić wiedzę o KEN, poznać społeczeństwo z nowszymi poglądami badaczy i dorobkiem naukowym. Te popularne zarysy, wydaje się, spełniły swoje zadanie. Opracowane zostały rzetelnie, wydane starannie⁶². Rysem charakterystycznym tych wydawnictw jest fakt, że wzajemnie uzupełniają się, w wielu punktach dorzucając do znanego encyklopedycznego zarysu działalności Komisji nowe materiały i nowe spostrzeżenia. B. Suchodolski przedstawił proces dziejowy w kulturze i w

⁵⁹ Por. K. Kotłowski, *op. cit.*, s. 14—15.

⁶⁰ Z. Nanowski, *Retoryka i poetyka w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 5, 1962.

⁶¹ W. Kubiczek, *U początków wychowania estetycznego w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, „Studia Pedagogiczne”, t. 29, 1973; K. Bartnicka, *Polskie szkolnictwo artystyczne*.

⁶² M. in. B. Suchodolski, *Komisja Edukacji Narodowej na tle roli oświaty w dziejowym rozwoju Polski*, Warszawa 1972; E. Kurdybacha, M. Mitera-Dobrowolska, *Komisja Edukacji Narodowej*; A. Woltanowski, R. W. Wołoszyński, *Komisja Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973; T. Mizia, *O Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1972; R. Dutkova, *Komisja Edukacji Narodowej. Zarys działalności. Wybór materiałów źródłowych*, Wrocław 1973; J. Dobrzański, *Komisja Edukacji Narodowej (w dwusetną rocznicę ustanowienia)*, „Rocznik Lubelski”, t. 15, 1972; K. Mrozowska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773—1794*, Kraków 1973; H. Hinz, *Polskie oświecenie i KEN*, Warszawa 1973; B. Pleśniarski, *O racjonalizm i postęp. Z prac programowych i praktyki KEN*, Warszawa 1973; J. Buba, *Komisja Edukacji Narodowej*, „Znak”, 1973, nr 10; M. Chamecówna, *Komisja Edukacji Narodowej*, „Więź”, 1972, nr 6; S. Meller, *Powstanie i działalność Komisji Edukacji Narodowej*, „Przegląd Pedagogiczny”, 1973, nr 3; Nie można pominąć faktu, iż ukazywały się artykuły popularne o KEN w językach obcych, opublikowane w Polsce i za granicą, np. E. Kurdybachy, *The Commission for National Education in Poland 1773—1794*, „History of Education”, 1973, nr 2; R. Wołoszyńskiego *World's First Education Ministry*, „Polish Perspectives”, 1973, nr 10 (także w wersjach francuskiej i niemieckiej); K. Bartnickiej, *The Commission for National Education*, „Science World”, 1973; w przygotowaniu jest wersja angielska materiałów z sesji naukowej zorganizowanej z okazji jubileuszu 200-lecia KEN przez AWF w Warszawie wraz z Towarzystwem Naukowym Kultury Fizycznej.

ogóle w historii Polski, który doprowadził do utworzenia i pozwolił skutecznie działać Komisji Edukacji Narodowej. Omówił następnie żywotność i znaczenie spuścizny dokonanych przez KEN przeobrażeń w wychowaniu młodzieży i w organizacji oświaty już w okresie upadku państwa, po rozbiorach. Omówił też rolę i znaczenie oświaty po odzyskaniu niepodległości w okresie międzywojennym i w okresie Polski Ludowej. Autor docieka, skąd wypłynęły źródła sukcesu Komisji⁶³, jakie stąd wyniknęły korzyści i wnioski na przyszłość. Książka jest przykładem refleksji filozoficznej, historycznej, pedagogicznej. Stanowi wzór popularyzacji problemów wychowania i jego historii w Polsce wśród czytelników o wysokim poziomie przygotowania ogólnego. Bardzo podnosi na duchu fakt, iż miała ogromne powodzenie; dwa nakłady rozeszły się błyskawicznie. Innego typu zarys stanowi praca Ł. Kurdybachy i M. Miteiry-Dobrowolskiej, która bardziej koncentruje się wokół genezy utworzenia, zarysu działalności Komisji jako instytucji kierującej wychowaniem młodzieży w państwie, jej współpracy z Towarzystwem do Książek Elementarnych, reform poszczególnych szczebli szkolnictwa, zagadnień nauczycielskich, nowych koncepcji wychowania i ich recepcji w społeczeństwie. Podobny, nieco bardziej popularny i zwięźlejszy zarys przedstawił T. Mizia. Należy przy tym podkreślić wielką jasność i przystępność narracji, położenie nacisku na zagadnienia nowej struktury organizacyjnej oświaty i znaczenie Komisji w rozwoju szkolnictwa elementarnego. R. Dutkova do zwięzłego zarysu dziejów KEN, w którym stosunkowo najwięcej uwagi poświęciła szkolnictwu średniemu, dołączyła wybór materiałów źródłowych, łącznie z fragmentami Ustaw Komisji Edukacji Narodowej z roku 1783. Tego rodzaju wybory są w pracach popularyzacyjnych i bardzo potrzebne, i bardzo pożyteczne. Na uwagę zasługuje znakomicie opracowana część poświęcona pracy szkół głównych. Książka A. Woltanowskiego i R. W. Wołoszyńskiego kładzie nacisk na polityczną stronę okoliczności powołania, dziejów i reformy szkolnej Komisji Edukacji Narodowej. Wielką zasługą autorów jest poważne uzupełnienie luk w dziejach Komisji Edukacji Narodowej w ostatnim okresie jej działalności, po roku 1788. Podają szereg wiadomości mało lub wcale nie znanych. Pokazują kontynuowanie prac KEN przez Wydział Instrukcji w roku 1974. Wykład jest barwny, żywy i ciekawy. Tekst uzupełniony został słowniczkiem wybitniejszych wymienianych postaci. Monografie popularne uzupełnione są ilustracjami i wskazówkami bibliograficznymi, co podnosi ich wartość dla czytelnika, który zechce przypatrzeć się bliżej poruszonym przez autorów problemom.

⁶³ Por. B. Suchodolski, *Tajemnica sukcesu Komisji Edukacji Narodowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1972, nr 3; tenże, *Komisja Edukacji Narodowej. Fakty i refleksje*, „Przegląd Pedagogiczny”, 1973, nr 3.

Nie jest łatwo pisać o Komisji Edukacji Narodowej ze względu na wielość powiązań łączących ją z innymi zagadnieniami epoki, ze względu na wielość problemów, które łączą się z powstaniem i działaniem naszej „pierwszej w Europie” tego rodzaju instytucji. I od piszącego, i od czytelnika wymaga to dosyć dużego przygotowania ogólnego, historycznego i pedagogicznego inaczej łatwo o powierzchowne uogólnienia lub niezrozumienie istoty omawianych problemów. Tym większa zasługa autorów podejmujących się popularyzacji i tym większa satysfakcja ze stwierdzenia faktu, że Komisja Edukacji Narodowej istotnie wzbudza zainteresowanie czytelników i badaczy, a jej następstwa i sukcesy są przedmiotem wielu dociekań. Tradycje Komisji w wieku XIX, jej związki z wiekiem Oświecenia, wreszcie oceny współczesnych i potomnych stały się, również i w okresie jubileuszu, tematem wielu rozważań⁶⁴. Tu stale jednak daleko do ostatniego słowa i wydaje się, że w wyniku wzmożonych zainteresowań z okazji 200-lecia utworzenia KEN podjęte zostaną dalsze badania na ten temat dorobku organizacyjnego, dydaktycznego, ideowego, naukowego, efektów społecznych.

W krótkim przeglądzie wydawnictw związanych z obchodami jubileuszu 200-lecia utworzenia Komisji Edukacji Narodowej nie sposób wymienić wszystkich prac ani wszystkich refleksji, które nasuwają się czytelnikowi. Zresztą nie do wszystkich wydawnictw z okazji tej rocznicy udało się dotrzeć. Na pewno wielką wagę posiadają materiały drukowane i sprawozdania z sesji naukowych poświęconych Komisji, organizowanych przez szkoły wyższe i środowiska naukowe. Nie wszystkie jeszcze zdążyły ukazać się drukiem do tej pory⁶⁵.

⁶⁴ K. Mrozowska, *Tradycje Komisji Edukacji Narodowej w szkolnictwie polskim XIX wieku*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1972, nr 3; E. Podgórska, *Weryfikacja systemu szkolnego przez Hugona Kołłątaja*, „Zeszyty Naukowe UE”; ser. I, z. 88; H. Hinz, *Dziedzictwo Komisji Edukacji Narodowej 1773—1793*, „Człowiek i Światopogląd”, 1973, nr 9; S. Tworek, *Wpływ Komisji Edukacji Narodowej na szkolnictwo kalwińskie*; S. Słowikowski, *Echa Komisji Edukacji Narodowej w nauczaniu historii*; M. Treszel, *Echa Komisji Edukacji Narodowej w podręcznikach Józefa Lompy*, „Opole”, 1974, nr 1; M. R. Lang, *Zagraniczne echa o działalności Komisji Edukacji Narodowej*, „Przegląd Humanistyczny”, 1972, nr 4; tenże *KEN a cudzoziemcy*, „Przegląd Humanistyczny”, 1973, nr 4; R. Szreter, *Komisja Edukacji Narodowej w angielskiej literaturze naukowej*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1973, nr 1; S. Wołoszyn, *Dialog pokoleń z dziedzictwem KEN*, „Przegląd Pedagogiczny”, 1973.

⁶⁵ Opublikowane zostały materiały sesji poświęconych KEN w Opolu: *Referaty na sesję naukową z okazji dwusetnej rocznicy utworzenia Komisji Edukacji Narodowej*, Opole, październik 1973; oraz w Szczecinie: *Symposium poświęcone dwusetnej rocznicy powstania KEN. Referaty i dyskusja*, „Zeszyty Naukowe WSN”, 1973, nr 8; w druku są materiały sesji zorganizowanej przez KUL w Lublinie, przez Uniwersytet Jagielloński i Komitet Nauk Pedagogicznych PAN w Krakowie, spe-

Warto jeszcze na zakończenie zwrócić uwagę na wydawnictwa, które chociaż nie zajmują się historią wychowania, lecz ogólniejszymi problemami wieku XVIII, przecież opublikowane, w nich materiały mają pierwszorzędne znaczenie dla dalszych badań właśnie nad Komisją Edukacji Narodowej. Do takich niewątpliwie zaliczyć trzeba pracę zbiorową *Problemy literatury polskiej okresu Oświecenia*⁶⁶. Rola literatury, druków, ludzi pióra, przekłady z języków obcych, zagadnienia recepcji literatury zagranicznej w Polsce⁶⁷ — to tematy, które ważne są nie tylko dla filologów i historyków literatury, ale także dla historyków innych specjalności, w tym szczególnie dla historyków wychowania. Literaturę pojmowano wtedy bardzo szeroko, a każdy, kto zajmuje się Komisją Edukacji Narodowej, wie, jak wspierały się w krzewieniu postępu w Rzeczypospolitej te dwie dziedziny: literatura i edukacja, i jak wzajemnie od siebie były uzależnione. Zaskakująco wysoki poziom ideowy wielu ludzi pióra w okresie Oświecenia wykorzystywany był przez KEN dla potrzeb reformy wychowania i propagandy w społeczeństwie. Dzięki pracy szkół i Komisji przybywało też świątłych czytelników — odbiorców produkcji literackiej. Często też było łączenie zawodu nauczycielskiego, pracy w Komisji lub Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych z pisarstwem. Literaci i nauczyciele, a w krótkim czasie także i wychowankowie szkół Komisji zaczęli tworzyć nowe prężne środowisko twórców i konsumentów dóbr kulturalnych, w tym literatury. Te wszystkie sprawy znalazły się w kręgu zainteresowań współautorów omawianego tomu. Nie mniej ważne są ustalenia i hipotezy lub postulaty badawcze, które prezentuje rozprawa o roli, sytuacji gospodarczej, prawnej, mocy produkcyjnej drukarni, cenach i sposobach rozprowadzania książek, kłopotach z autorami i z cenzurą. Dopiero na tym tle nabierają życia kłopoty Komisji z podręcznikami (nie tylko merytoryczne). Dla historyka wychowania frapujące są również badania recepcji literatury obcej w Polsce okresu Oświecenia. Trzeba pamiętać, że pojęcie literatury dla tego okresu rozumie

cialistycznej sesji poświęconej kulturze fizycznej w okresie KEN i jej tradycjom, zorganizowanej przez AWF w Warszawie wraz z Towarzystwem Naukowym Kultury Fizycznej, sesji poświęconej Krzysztofowi Klukowi w Ciechanowcu. Przygotowywane jest wydawnictwo pamiątkowe, związane z wystawą „KEN i jej epoka” w Muzeum Narodowym w Warszawie, w grudniu 1973 r.

⁶⁶ *Problemy literatury polskiej okresu Oświecenia*, praca zbiorowa pod red. Z. Golińskiego, Wrocław 1973.

⁶⁷ Por. R. Kaleta, *Miejsce i społeczna funkcja literatów w okresie Oświecenia*, [w:] *Problemy literatury polskiej...*; J. Szczepaniec, *Rola drukarstwa w życiu literackim polskiego Oświecenia. Zarys wybranych zagadnień*, jw.; Z. Sinko, *Główne drogi i tendencje recepcji piśmiennictwa zachodnioeuropejskiego w literaturze Oświecenia polskiego*, *ibidem*; J. Ziętarska, *Ludzie Oświecenia o roli przekładów*, *ibidem*.

się bardzo szeroko. Rozważania na temat dróg i kolejności przyswajania przez społeczeństwo polskie wartości estetycznych i ideowych z zagranicy i przetapianie ich z tradycjami rodzimymi pozwalają wyjaśnić sporo wątpliwości i zagadnień z kręgu zagadnień edukacyjnych. Wiele tendencji rozwojowych literatury i oświaty było, jak się wydaje, zbieżnych lub bardzo wzajemnie uzależnionych. Z tego względu bliższa współpraca historii wychowania z historią literatury może być bardzo owocna dla obydwu dyscyplin. Zainteresowania tematami wychowawczymi, w literaturze i w środowisku historyków literatury, jest zresztą faktem. Dzięki temu otrzymaliśmy nawet powieści o Komisji Edukacji Narodowej i o Stanisławie Konarskim⁶⁸ i, oprócz omawianego już wyboru wypowiedzi literackich na tematy wychowania *Droga do Komisji*, inne wydawnictwo tego typu, zawierające fragmenty pamiętników dziewczęcych⁶⁹. Wśród historyków wychowania zresztą też odżywiają piękne przeciw tradycje włączania dzieł literackich do badań, jako materiału źródłowego⁷⁰. Podobnie silne związki powinny chyba łączyć historię wychowania z szerszymi badaniami nad rozwojem społeczeństwa i kultury polskiej. Badania nad przemianami społecznymi i narodowymi, nad rozwojem inteligencji nie mogą przecież pominąć dzieła Komisji Edukacji Narodowej, a z kolei dla naszej dyscypliny tych badań mają kapitalne znaczenie⁷¹.

Już po przygotowaniu do druku niniejszego przeglądu wydawnictw rocznicowych dotyczących Komisji Edukacji Narodowej pojawiła się w sprzedaży książka J. Poplatka⁷². Ta bardzo obszerna praca składa się z kilku grup tematycznych: zawiera próbę monograficznego ukazania roli jezuitów w pracach Komisji, następnie przegląd szkół i nauczycieli, byłych jezuitów w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim, wreszcie

⁶⁸ Cz. Niemyska-Rzaczaszkowa, *Pierwsza w Europie*, Warszawa 1973; S. Wilkowski, *Stanisław Konarski*, Warszawa 1969.

⁶⁹ D. Stępniewska, R. Wałczyzna, *Kufer Kasydy, czyli wspomnienia z lat dziewczęcych. Wybór pamiętników XVIII—XIX w.*, Warszawa 1974.

⁷⁰ K. Sporny, *Myśl pedagogiczna Rousseau na gruncie polskim w okresie KEN na przykładzie twórczości pedagogicznej D. M. T. Krajewskiego*, „Zeszyty Naukowe UŁ”, ser. I, z. 88.

⁷¹ Por. *Polska w epocę Oświecenia. Państwo. Społeczeństwo. Kultura*, praca zbiorowa pod red. B. Leśnodorskiego, Warszawa 1971. Tom ten zawiera m. in. rozprawę J. Koweckiego *U początków nowoczesnego narodu*; M. Klimowicza *Problemy literatury* (w której omówione są m. in. sprawy nowego modelu człowieka), B. Leśnodorskiego *Państwo polskie na przełomie dwu stuleci* (w której omówione zostały nowe formy państwa, prawa, praworządności — do których właśnie należała i nowa organizacja opieki państwa nad oświatą za pośrednictwem Komisji Edukacji Narodowej).

⁷² J. Poplatek, *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, uzupełnił L. Grzebień, przygotował do druku J. Paszenda, Kraków 1973.

szereg dodatków (dane statystyczne, wykazy imienne, różnego typu informacje). Pewna jednostronność ujęcia zmusza do ostrożności w stosunku do ocen generalnych autora. Mimo rzetelności i rzeczowości odczuwa się tendencję do przypisania jezuitom także i tych zasług, które były jednak dziełem wspólnym zespołu ludzi skupionych wokół KEN i jej szkół, oraz do rozciągania opinii o jednostkach najwybitniejszych i najbardziej zasłużonych na ogół. Mimo to rzetelność, wszechstronność i bogactwo zawartych w książce materiałów, po które autor sięgał także i do archiwów zakonnych, czynią z pracy Popłatka dzieło bardzo interesujące i ważne dla badaczy Komisji Edukacji Narodowej i na pewno ułatwiające zrozumienie fenomenu, jakim była Komisja Edukacji Narodowej.

Калина Бартницка

ПОСЛЕ ЮБИЛЕЯ ДВУХСОТЛЕТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ ЭДУКАЦИОННОЙ КОМИССИИ

Содержание

По случаю юбилея двухсотлетия образования Эдукационной комиссии в Польше, в годы 1970—1974, появилось много изданий посвященных Комиссии. Между прочим были изданы очень ценные для дальнейших исследований тома исторических источников, в которых были опубликованы протоколы заседаний Комиссии за весь период ее существования и донесения генеральных инспекторов школ Эдукационной комиссии в Великом княжестве Литовском.

Внимание историков в юбилейных изданиях концентрировалось на вопросах генезиса образования Эдукационной комиссии (И. Мрозовска, Л. Курдыбаха, В. М. Грабски), восприятию прогрессивной научной мысли средними школами после реформы 1773 г. (В. Беньковска, И. Стасевич-Ясюкова), идейного и патриотического воспитания молодежи (К. Бартницка, Т. Мизя). Расширены были исследования педагогической системы Эдукационной комиссии (Ч. Маёрек) и бюджетно-финансовых вопросов (В. М. Грабски).

Кроме того, исследованию подвергались учительский состав приходских школ, деятельность средних школ, отдельные предметы обучения в школах подвергнутых реформе (главным образом математические, естественноведческие и история), а также физическое воспитание, в период Эдукационной комиссии.

Среди юбилейных изданий появилась очень ценная научная монография опирающаяся на исторические источники о системе народного образования Комиссии в Литве (И. Шибяк) и несколько кратких популярных изданий, предназначенных для читателей с различным уровнем подготовки общего характера (Б. Суходольски, Л. Курдыбаха и М. Митера-Добровольска, А. Вольтановски и Р. В. Волошиньски, Р. Дуткова, Т. Мизя и др.).

Перевела К. Клёша

KALINA BARTNICKA

AFTER THE 200th ANNIVERSARY OF THE ESTABLISHMENT OF THE
NATIONAL EDUCATION COMMISSION

Summary

Numerous publications referring to the National Education Commission have been issued on the 200th anniversary of the beginnings of this authority in Poland in the years 1970—1974. These publications include volumes of sources, most important for further research, which embrace records of the Commission's meetings from the initial period of its existence and reports prepared by general inspectors of NEC schools in the Grand Duchy of Lithuania.

In these jubilee publications the interest of historians centered on problems concerning the genesis of the NEC (K. Mrozowska, Ł. Kurdybacha, W. M. Grabski), the reception of modern scientific thoughts in secondary schools following the 1773 Reform (B. Bieńkowska, I. Stasiewicz-Jasiukowa), and the ideological and civic education of youth (K. Bartnicka, T. Mizia). Works have been extended to the pedagogical system of the NEC (Cz. Majorek) and budget-financial problems (W. M. Grabski).

Other investigations dealt with problems of teachers at parochial schools, the activities of secondary schools, particular subjects of teaching at reformed schools (principally mathematico-natural subjects and history) and physical education in the NEC period.

Jubilee publications also included an important scientific source publication on the NEC schools in Lithuania (I. Szybiak and several comprehensive popular papers intended for readers of different levels of education (B. Suchodolski, Ł. Kurdybacha and M. Mitera-Dobrowolska, A. Woltanowski and R. W. Wołoszyński, R. Dutkova, T. Mizia etc.).

Translated by Jan Rudzki